

שושלת המלוכה של משפחת ריבלין

בתאריך אפריל 30, 2022

הפולמוס הוותיק בנוגע למסורות בני משפחת ריבלין על עליית תלמידי הגר"א לארץ, מקבל תפנית מפתיעה בספרו החדש של ד"ר אריה מורגנשטרן

משה נחמני

ר' יוסף (יושעה) ריבלין. ציור קיר מאת סולומון סוזה. שוק מחנה יהודה, ירושלים.

כלשהי דרבם הגר"א, או שמא התבצעה עליה, ככל העלויות שקדמו לה, מתוך שיקולים רוחניים תועלתניים.

ספרים נכבדים ועשרות מחקרים דנו בשאלה כבדה זו, שהשלכותיה, גם אם לא נאמרות בפירוש, הנן ברורות לכל. האם הציונות היא בעצם רק אמצע הסיפור, וראשיתו היא בבית המדרש בליטא, אצל הגאון מוילנה, הסמכות הרבנית החשובה ביותר בתקופתו? האם אנשי הישוב הישן, שזכו ליחס די מזלזל בהיסטוריוגרפיה הציונית, הם שהניחו את היסודות לבניין הבית הלאומי, בכוונה תחילה, מתוך מחשבה כלל-ישראלית?

'חזון ציון' – מציאות או אגדה?

בשנות הארבעים ואילך פרסמו כמה מבני משפחת ריבלין ספרים, חוברות ומאמרים בעניין המסורת המשפחתית על עליית אבותיהם, כחלק מקבוצת תלמידי הגר"א, לארץ ישראל, ועל האופי המשיחי שנשאה העלייה.

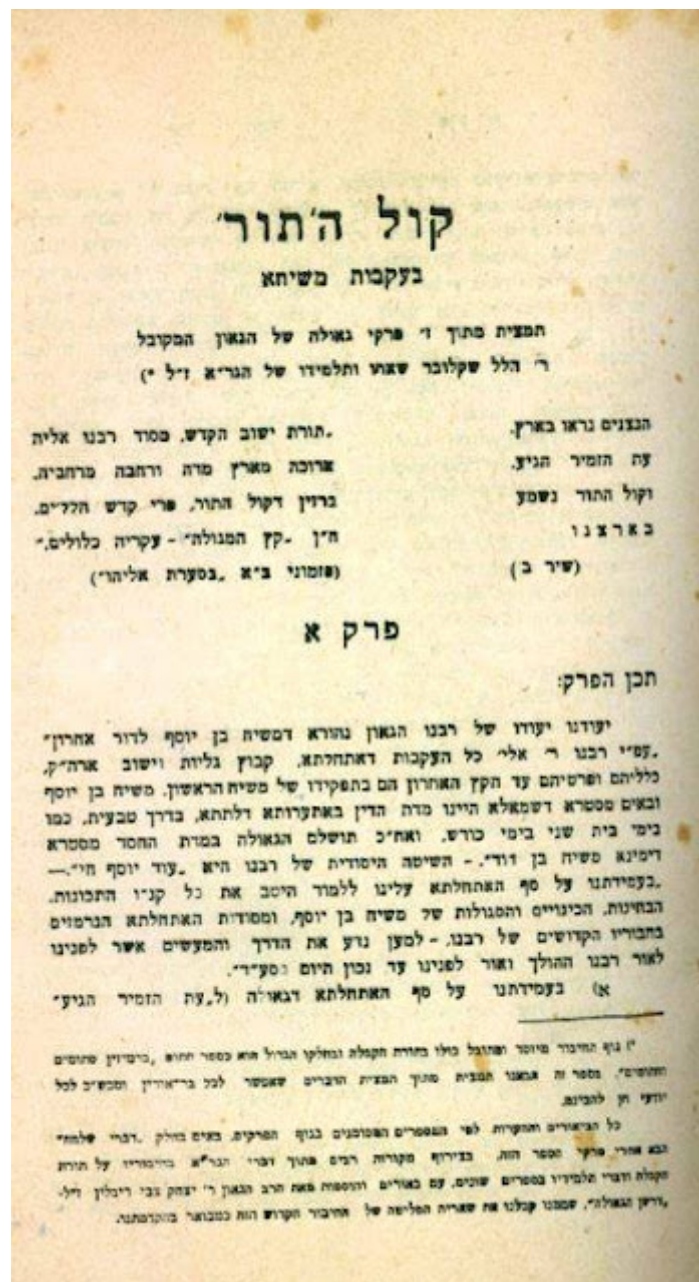
על שניים מהספרים, 'המגיד דורש ציון', ו'מדרש שלמה', חתום ר' שלמה זלמן ריבלין (להלן: רש"ז), חזן ירושלמי נודע. שני ספרים נוספים יצאו באותה תקופה, 'חזון ציון' ו'מוסד היסוד', שאמנם באופן רשמי לא נערכו על ידו אלא על ידי בנו חיים ריבלין ותלמידו אלעזר הורביץ, אך סגנונו של הרש"ז ניכר בהם באופן ברור, ואין ספק שהוא היה הרוח החיה בכתיבתם.

רש"ז ריבלין ומקהלת 'שירת ישראל' (באדיבות בית המכירות 'קינג דויד')

בספרות הריבלינית מסופר על כך שכביכול אבות המשפחה הקימו (כבר בשנת תקס"ו 1806) תנועה 'ציונית' בשם "חזון ציון", והיא שארגנה את עליית תלמידי הגר"א ארצה. לטענת הריבלינים, אבות משפחתם הם שעמדו בראש התנועה. הריבלינים הם שהחלו בהגשמת התהליך ההיסטורי של תחיית

לא רק תנועת 'חזון ציון' צצה בספרות הריבלינית. גם אגדות נוספות שמובאות בספרות זו לא הסתמכו על מקורות כתובים, אלא על מסורות ושמורות מפי אנשים שכבר לא היו בין החיים בעת פרסום הדברים, ולא יכלו להכחישם או לאמתם. לטענת המשפחה ר' בנימין ריבלין משקלוב (1728-1812) היה הדמות המרכזית במימוש יוזמת עליית תלמידי הגר"א. הוא היה תלמידו ובן דודו של הגר"א, ונקרא "הסוכן הראשי של הגאון מווילנה". ר' בנימין לא הצליח להגשים את רצונו לעלות ארצה, אך בנו ר' הלל ריבלין (1757-1838), שירש את מקומו בהנהגת 'חזון ציון', עמד בראש שיירת העולים, ולאחר מכן עמד בראש הנהגת הקהילה האשכנזית של תלמידי הגר"א בארץ. ר' הלל, לטענת הריבלינים, קיבל מהגר"א את "סודות הגאולה", המבוארים בספר 'קול התור' שלדעתם נכתב על ידו, דבר שעד היום לא הוכח.

את השושלת שפתחו ר' בנימין ור' הלל, המשיכו שלושת הדורות הבאים במשפחה. בנו של ר' הלל היה ר' משה ריבלין (1780-1846), המכונה אצל הריבלינים "המגיד דורש ציון". בנו הוא ר' אברהם בנימין ריבלין (להלן: רא"ב), הדמות המסתורית ביותר במשפחה, ובנו הוא ר' יוסף (יושעה) ריבלין (-1896 1836), הדמות המפורסמת ביותר בשושלת, מייסד ומנהל 'הועד הכללי' שהיה המוסד הציבורי הראשי של הישוב במשך עשרות שנים, ומראשי בוני ירושלים החדשה שמחוץ לחומות.

בני יוסף, לדמותו של ר' יוסף ריבלין. מאת משה נחמני
[/https://pay.sumit.co.il/fyr79/ut2ya](https://pay.sumit.co.il/fyr79/ut2ya)

מסורת מול מחקר

הרדיקליות המצויה בסיפורים הריבלינים, לצד העובדה שבדרך כלל הם אינם מתבססים על תיעוד ממוסמך, גרמו לרבים לפקפק באמינותם. ד"ר אריה מורגנשטרן, בר סמכא מובהק לתקופת עליית תלמידי הגר"א שכתב כמה ספרים ועשרות מאמרים נכבדים בנושא, נטה שלא לקבל את המסורת הריבלינית, והוכיח כי בנקודות מסוימות היא שגויה לחלוטין. על בסיס מסמכים שמצא, הוכיח מורגנשטרן כי עליית המשפחה החלה רק בשנת 1832, ולא בשנת 1809 כפי שטענו צאצאי ריבלין. מעורבות המשפחה בהנהגת הקהילה האשכנזית מאוחרת אף יותר, והחלה רק בשנת 1841.

עם זאת, במחקריו הוכיח מורגנשטרן כי אכן תלמידי הגר"א עלו ארצה מתוך מגמה משיחית, ופעלו כאן בצורה שאין דומה לה למען ייסוד וביסוס היישוב, ואף ראו בהצלחת הבנייה 'אתחלתא דגאולה'.

בארץ וכדומה, כלומר מתוך אינטרסים אישיים ודא לאומיים, ודאי לא משיחיים.

הפולמוס על זכות הראשונים

המאמר האחרון שפורסם בנושא, נכתב על ידי חוקר הקבלה ר' יוסף אביב¹, שהחליט להצטרף לדיון התוסס בנושא משיחיותם של תלמידי הגר"א.

במאמרו (שפורסם בשנת תש"פ בכתב העת 'מכילתא') טען אביב² כי הנרטיב על משיחיותם של תלמידי הגר"א העולים ארצה, וכן יתר האגדות הרביליניות, החלו להישמע ולהתפרסם רק אחרי שנת תרצ"ט (1939). בשנה זו, בעקבות ויכוח בין משפחת סלומון למשפחת ריבלין סביב זכות הראשונים על הקמת אם המושבות פתח תקוה, החלה להיווצר ספרות "ריבלינית" בדויה, המייחסת לראשונה משיחיות לגר"א ותלמידיו. ספרות זו מעניקה תיאורים מחודשים לא רק לייסוד פתח תקוה, אלא גם לעליית תלמידי הגר"א ולתהליך היציאה מהחומות ירושלים, כאשר הריבלינים הם העומדים בראש הפועלים.

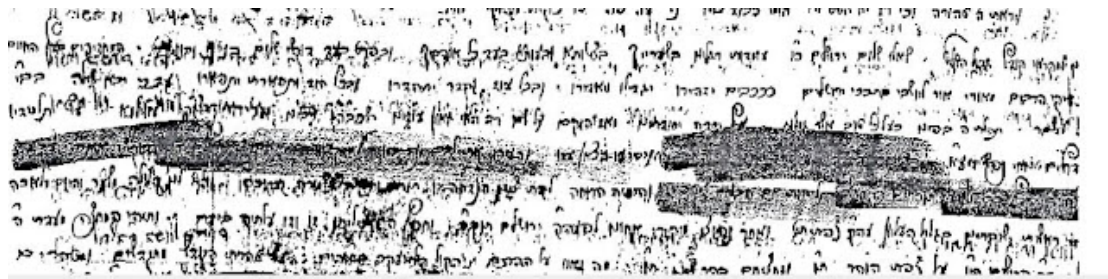
לדעת אביב³ את יסודות הספרות הריבלינית הניחו שנים מבני המשפחה – ד"ר יוסף יואל ריבלין (אביו של הנשיא לשעבר ראובן ריבלין) וקרוב משפחתו – רש"ז. כחלק ממסע תעמולה שנועד לענות על השאלה "מי בראש?", השבט הריבליני או משפחת סלומון, החליטו בני ריבלין לבדות מלבם אגדה נהדרת שאת הדיה העלו על הכתב לא רק בספרות היסטורית אלא גם בשני ספרים עיוניים: 'קול התור', אותו ייחסו לר' הלל ריבלין, וספר 'פזמונים' שאותו ייחסו לנינו ר' יושעה ריבלין, המכיל רמזים וחרוזים משיחיים הן על תלמידי הגר"א והן על ר' יושעה עצמו. למעשה, טוען אביב⁴, את שני הספרים הללו כתבו רש"ז וקרוביו אחרי שנת תרצ"ט, ואך בשקר תלו באבותיהם את החיבורים המשיחיים, וזאת כדי לנצח בויכוח מול בני סלומון על הראשונות.

מאמרו של אביב⁵ גרם לטלטלה רבתי בעולם המחקר ביחס לעליית תלמידי הגר"א. רבים שעד כה האמינו בתום לב למסורת הריבלינית, ולמדו בחרדת קודש את 'קול התור' וה'פזמונים', החליטו להשיב את הספרים למדף.

שושלת המלוכה

אך התברר כי מוקדם מדי לסכם מסקנות על ההיבט המשיחי של העולים ועל אמינות החיבורים הריבלינים. ממרום שנותיו (85) מגיש לנו ד"ר מורגנשטרן יצירת מופת המציגה בפנינו תפיסה מקורית ונועזת, שמציעה הסבר חדש לשאלות העומדות בבסיס הדיון. הספר החדש שומט את יסודות שיטתם של אטקס ואביב⁶ הן מצד ההוכחות שמציג על משיחיותם המובהקת של תלמידי הגר"א, והן בכך שהוא חושף כי הסיפור הריבליני – מבלי לדון על דיוקו – נכתב עשרות שנים לפני תרצ"ט. כזכור, אביב⁷ טען בלהט כי זו היא "שנת המפנה", שבה נולד המיתוס הריבליני המשיחי.

העלילה האמיתית התחילה רק אצל ר' משה ריבלין, בן הדור השלישי במשפחה, שהוא, אליבא דאמת, המנהיג הריבליני הראשון. ממנו דילגה המלוכה לנכדו ר' יושעה.

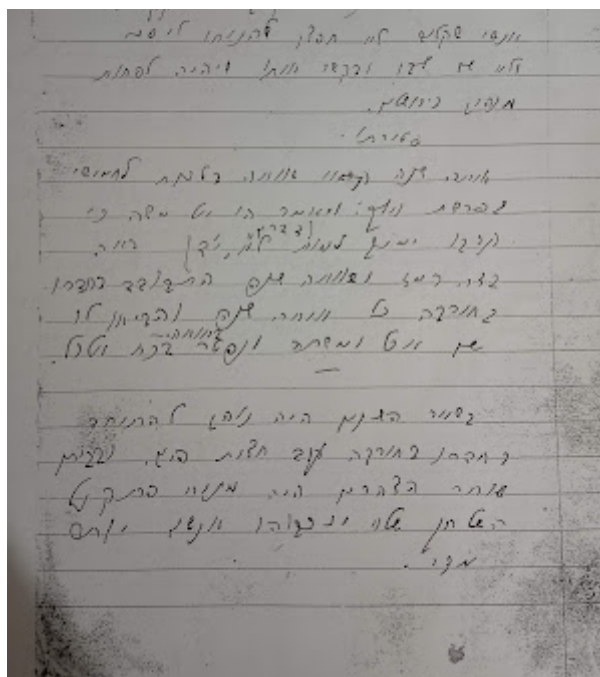

כתב ידו של ר' משה ריבלין זצ"ל

מה עם אבות המשפחה, ר' בנימין ור' הלל? בעיני מורגנשטרן התפקיד שלהם בעלילה אינו משמעותי. ר' הלל ריבלין היה די פסיבי ביחס לארץ ישראל, ובבואו לארץ היה רחוק מאוד מתודעת שליחות. הוא לא פעל למען העלייה, ובוודאי שלא היה היוזם שלה. מורגנשטרן גם טוען שר' הלל כלל לא אחז בהשקפות של תלמידי הגר"א, הן ביחס לארץ ישראל והן ביחס לחסידות. כך גם נכדו, ר' אברהם בנימין ריבלין, לא השתתף בהנהגת הקהילה בירושלים. שלושת הדמויות האפרוריות אלו, ר' בנימין, ר' הלל ורא"ב, לא תרמו תרומה משמעותית לקהילת העולים שהתיישבו בארץ, וזאת בניגוד לטענתו של רש"ז. הביוגרפיה ה"חלשה" של דמויות שלו הפריעה לצאצאיהם להציג את המודל הנכסף של "שושלת הקודש" הריבלינית שנועדה לעמוד בראש העליה וההתיישבות, מודל שביקשו הריבלינים בדורות האחרונים להציג בקרב בני הישוב כדי להמשיך ולשלוט בהנהגת הישוב.

כדי ליצור את השושלת הזאת נזקקו הריבלינים לבדות את העלילה הדמיונית, שהנפיקה ביוגרפיות חדשות לדמויות האפרוריות. על ידי כך נוצר רצף מושלם של עשייה ריבלינית מפוארת, אשר ראשיתה אצל ר' בנימין אבי המשפחה שהשתוקק לעלות ארצה וייסד עם בנו ר' הלל את 'חזון ציון', משם עבר השרביט לר' משה ריבלין, וממנו לרא"ב שכביכול השתתף בהנהגת הציבור בירושלים, ואז לר' יושעה, חותם השושלת, שהגשים את החלום המשפחתי-הלאומי בכך שבנה את ירושלים.

העלילה הזאת, המתוארת בספרות הריבלינית שנדפסה בשנות הארבעים, נוצרה, התפתחה והתגבשה במשך ארבע דורות, החל מר' משה ריבלין ועד לנינו רש"ז, כאשר שני הדורות שלמעלה, ר' בנימין ור' הלל, סופחו אליה למפרע.

זכרונות ר' דוד בהר"ן על ר' משה ריבלין, המובאים בספר החדש (מקור: אוסף פרטי של משה נחמני)

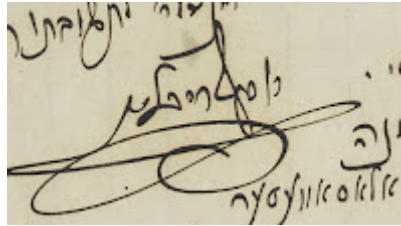
יוצר האגדה הריבלינית

אז מי הוא זה שהמציא את השושלת הריבלינית, וייחס לאבות המשפחה ר' בנימין ור' הלל את הקמת 'חזון ציון'? מי באמת כתב את הספר 'קול התור', אותו ייחסו הצאצאים לר' הלל, שכביכול שמע מפי הגר"א הדרכה רוחנית מפורטת על סדר הגאולה? אביב"י האשים את רש"ז ריבלין בהמצאת הסיפור הריבליני, מתוך כוונות פסולות. לעומתו סבור מורגנשטרן כי רש"ז אינו היוצר של ההיסטוריה האלטרנטיבית. רש"ז שאב את השראתו והרבה מידיעותיו מתוך פזמונים שחיבר אביו ר' יושעה, שהנם בעלי גוון קבלי ועמוסים ברמזים היסטוריים, וכן התבסס על מסורות משפחתיות שעברו במשפחת ריבלין הענפה.

ר' יוסף (יושעה) ריבלין, הדמות אולי הדומיננטית ביותר ביישוב הישן בתקופתו והבכירה ביותר, הוא הראשון שידוע לנו כי החל להעלות על הכתב את המסורת המשיחית של תלמידי הגר"א, בעשרות ה'פזמונים' שכתב. בהם נזכרות לראשונה תנועת 'חזון ציון', ויתר האגדות הריבליניות, שנכתבו כבר בשנים תרי"ג-תרס"ו ואילך. בפזמונים אלו, אותם כתב למגרה, הפליג ר' יושעה בתרומתם של אבות המשפחה לייסוד היישוב האשכנזי בארץ, והזכיר לתומו את רוב האגדות המפליאות שהופיעו אחר כך בספרות ההיסטורית של בנו רש"ז ונכדיו.

האם ר' יושעה הוא שיצר את האגדות הריבליניות יש מאין, לצד יצירותיו המעשיות הכבירות? לא ולא. אביו, ר' אברהם בנימין ריבלין, הוא שהתחיל עם סיפורי 'חזון ציון', וזאת כדי לירש את כס המלכות אחר

יושעה ילד צעיר, בגיל 13 בסך הכול. בתום לבו הוא האמין למיתוס הריבליני ולאגדותיו, ואף למסר הסמוי: נצר הוא לשושלת המלוכה הריבלינית. ואם בהתחלה הוא עוד פקפק בכך, הרי שבשעה שהוא רואה שה' מצליח בידו לחולל תהליך היסטורי ולבנות את ירושלים אחרי אלפיים שנות גלות, הוא מתחזק בתפיסה שבקרב שוכנת נשמת משיח בן יוסף, והוא שליח משמים לעסוק בבניין ירושלים והרחבת גבולותיה. אז מעלה ר' יושעה על הכתב את הסיפור הריבליני בתוך הפזמונים שכותב לעצמו כמעין יומן אישי, בהם נכתבים שלל הרעיונות של 'חזון ציון', שבדור הבא יזכו גם להגיע לדפוס על ידי בנו ומקורביו.

זאת היא התיאוריה שמציע מורגנשטרן, ומשמעותה היא: אין לפנינו זיוף מכוון מצד רש"ז ריבלין וחבריו. יש כאן ערבוב של מסורות שחלקן אינן מדויקות יחד עם סיפורי אגדות המסופרות לפני השינה, שכולן יחד התמזגו ב'פזמונים', שעל בסיסם נכתב הסיפור הריבליני המתואר בספרים 'מוסד היסוד', 'חזון ציון' ועוד.

יומן אישי או זיוף ספרותי

השאלה המתבקשת היא כמובן איך אנו יודעים שהפזמונים הללו אותנטיים? מורגנשטרן מציג הבדלים ברורים בין הספרות ההיסטורית שכתבו הריבלינים, לבין הספרות הקבלית שפרסמו במקביל, הן מצד התוכן והן באיכות הניסוח ועושר הסגנון, כך שאין לומר שאותו מחבר להם. ידיעותיו התורניות של החזן רש"ז ריבלין היו ממוצעות למדי, וכתביו הידועים לנו הנם "בסגנון עברי רדוד". לעומתו, אביו ר' יושעה ניהן ב"כישרון ספרותי ופיוטי מדהים", כך שאי אפשר לטעון שרש"ז הוא זה שחיבר את הפזמונים, נוסף על כך, אין בידינו יצירות של רש"ז שכתובות בתבנית של פזמונים. לעומת זאת יש בידינו עדויות שונות ממכריו של ר' יושעה, המעידים לתומם שהוא השתמש בפתגמים וברמזים.

התורה לא חפשי – אל תרעי נא כאשר הרעה לט לחותך. כי תחת אשר כבולה בונכטח עז קונו – כי ישועות נשגות מדרות
 זנפיה. או לעם ה' הגוי סלו. או להעיר הקדושה עיר עז לנו – הנה! רעות רבות תחת טוב הביאה. מחדת לבנינו לקחה
 ותשא באברהם. גם האלה מתערה שני ארבות ארס – ע ל י פ י ו ת – לחבל – ארס ד' נבלות. אך היא נחזה את
 ירושלם לשמה ועמה לגדופים – הנה! הגדילה לעשות. הגדילה לתת חתיתה בדרך חיים – ואף זאת תנחמוניתו. כי היא הנה
 אל ארץ גזרה נשאה. ובה' הסיה נפשי – כי את תשמידי רעותיה. תכתבי תרבותיה – תבני ארסותיה. את תלבישי את ירושלם
 בגדי תפארתה ואת ציון כפירת תפארתה. עד יא' כענה נקמה וישועתה כלפיך יבער, בימך ובימינו תושע יסודך וישראל. ב"א
 יוסף ריבלין

דוגמה לסגנונו הספרותי המשובח של ר' יוסף ריבלין

גם את הספר 'קול התור', לא היה בכוחותיו של רש"ז לחבר. מדובר ביצירה קבלית מקיפה ומשוכללת, שרק אדם גאון יכול ליצור אותה. לפי מורגנשטרן הרעיונות הרוחניים ב'קול התור' הנם אותנטיים, אך בשלב העריכה הטמיעו העורכים בספר פרטים היסטוריים המאששים את סיפור 'חזון ציון' ויתר האגדות הריבליניות. שני החיבורים התורניים לא זויפו כדי לחזק את הסיפור ההיסטורי, כטענת אביב"י ואטקס, אלא להפך – הסיפור הריבליני נכתב בהשראת החיבורים התורניים, והמידע ההיסטורי שבו התבסס על הכתוב בפזמונים.

כללו של דבר, אין מנוס מן המסקנה ששלמה זלמן ריבלין הוא מחבר הספר 'קול התור' מהחל ועד כלה. כשם שחיבר את הספרים 'חזון ציון', 'מוסד חסד', ספר 'פזמונים', 'מדרש שלמה' ו'המגיד דורש ציון', כך חיבר גם את ספר 'קול התור'. בסופו של דבר, ספר 'קול התור' אינו אלא רכיב אחד, גם אם רכיב חשוב ביותר, בתוך המכלול הספרותי העומד ביסוד המיתוס הריבליני, ומייתוס זה הוא כל כולו יציר דמיונו ופרי עטו של שלמה זלמן ריבלין.

טענתו של עמנואל אטקס, בספרו 'הציונות המשיחית של הגאון מווילנה - המצאתה של מסורת' - רש"ז ריבלין חיבר את 'קול התור'!

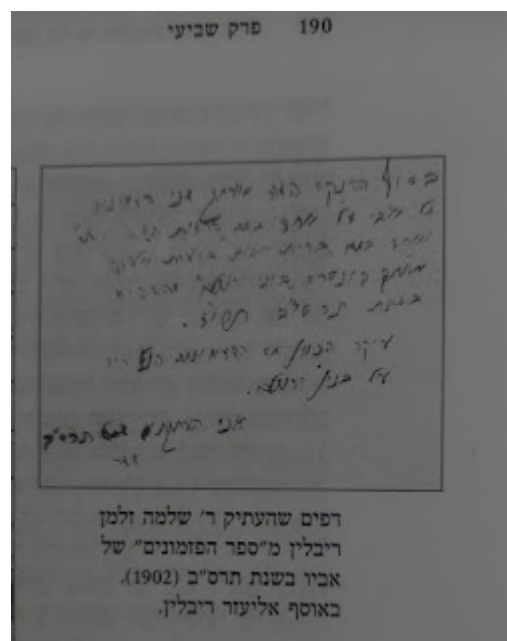
אם כן אפוא ה'פזמונים' המיוחסים לר' ישעיה ריבלין אכן נכתבו על ידו. אך מי כתב את 'קול התור'? מורגנשטרן שולל את האפשרות שר' הלל ריבלין הוא המחבר, כפי שטענו הריבלינים (ולהלן נרחיב בכך). להערכתו מדובר בחיבור המאוחר בדור או שניים לר' הלל, ונכתב בידי "מקובלים מקרב בני משפחת ריבלין".

קברו של ר' יוסף (יושעה) ריבלין בהר הזיתים. צילום: שרה ברנע

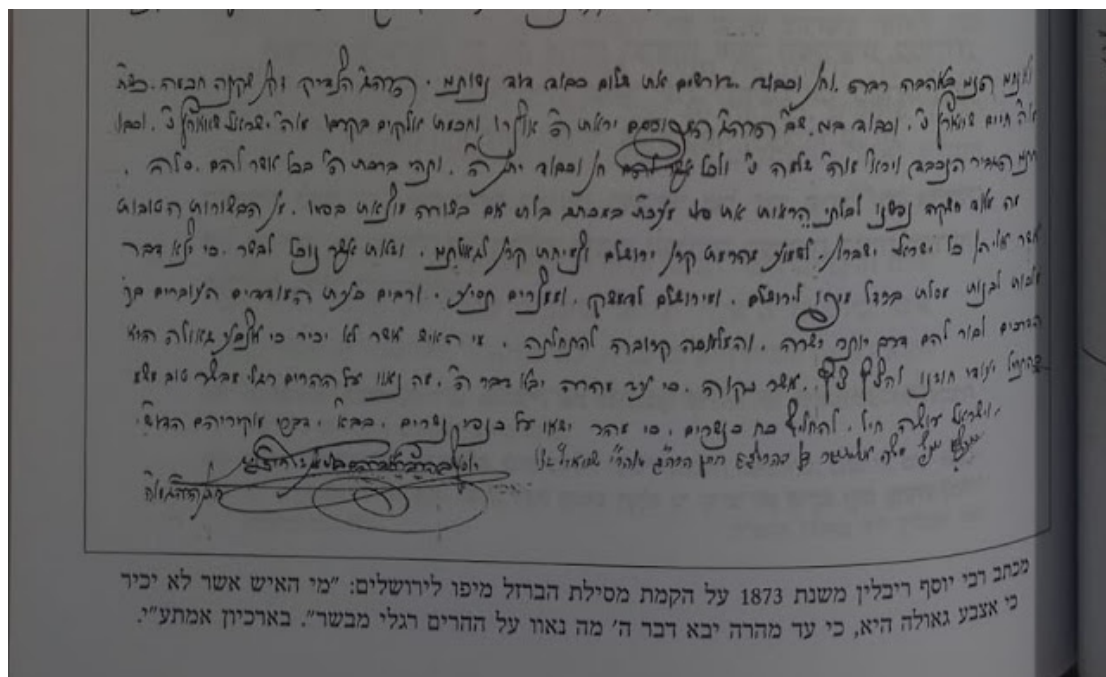
הגירסה הקדומה של ה'פזמונים'

הספר החדש מתבסס לא רק על החומרים שהכרנו עד היום, אלא גם על פריטים ארכיוניים ומקורות היסטוריים חדשים. בין היתר מוצג בו פנקס ישר, בכתב ידו של רש"ז, בו מופיעות כמה שורות בכתב ידו: "בסוף הפנקס הזה מועתק שני פזמונים של אבי... אני העתקתם שבט תרס"ב [1902]".

הנה יש כאן העתקה קדומה של הפזמונים שנעשית עשרות שנים קודם שניגש רש"ז והציגם בפני קרוביו החוקרים פרופ' יוסף יואל ריבלין וההיסטוריון אליעזר ריבלין, בשנת 1938. זוהי תגלית דרמטית, משום שאביב"י טען שהפזמונים חוברו בשנות השלושים בידי רש"ז, וגיבה את טענתו בתמיהה: היכן כתב היד המקורי, ומדוע לא שמענו עליהם עד שנות השלושים.

בשנת תרס"ב, זמן השלטון העות'מאני, לא התרחש שום פולמוס בין משפחת ריבלין למשפחת סלומון על זכות הראשונים ביסוד הישוב החקלאי בארץ, וגם הויכוח מי היה הרוח החיה ביציאה מהחומות טרם התעורר – שני הויכוחים הללו, שלשיטת אביב"י הם אשר גרמו לחיבורם של ה'פזמונים' בידי רש"ז

דוגמה מיני רבות למכתב של ר' יוסף ריבלין הנושא אופי משיחי

חוות הדעת על הפזמונים

אם אכן ההעתקה הנ"ל נעשתה בשנת תרס"ב, אנו למדים שרש"ז דיבר אמת כשסיפר כי במשך שנים התלבט אם לפרסמם אם לאו. ארבעים שנה (!) חלפו עד שהחליט שאכן ראויים הם לבוא בקהל. בדף המתפרסם לראשונה בספר (עמ' 186), תיאר רש"ז את "הדעות השונות" שקיבל מאת חכמי ירושלים בנוגע לאמינות הפזמונים וכדאיות פרסומם:

"העתקתי את הפזמונים של אבי בשנת תרנ"ט, אז הייתי נער בגיל ט"ו שנה ובעצמי לא הבינתי את הערך הגדול ואוצר הפנינים הצפונים בפזמונים. הראיתי את הפזמונים לרבים מקרוביני ומיודעי אבי ז"ל ושאלתי חוות דעתם על הפזמונים ואם כדאי להדפיסם ועד כמה שאני זוכר היו תשובותיהם כדלקמן".

האישים עמם התייעץ הודו כי הפזמונים אופייניים לכתיבתו של ר' יושעה, והגימטריאות המשיחיות השזורות בהם אכן כך היתה דרכו לעשות, אך רובם סברו שאין טעם לפרסמם. דודו ר' זלמן חיים ריבלין הוסיף כי בעת שיצא אחיו ר' יושעה לבנות את ירושלים מחוץ לחומות "פחדנו שיצא מדעתו וישתגע", ואילו העסקן הירושלמי ר' אלתר סטרלצר אמר: "אמנם יש בהם פסוקים יפים אבל חלילה להדפיסם כי העולם יאמרו שרבי יאשע היה משוגע וחשב את עצמו למשיח, ובפרט שהוא כתב זה בזמן שהיה צעיר".

היחיד שאמר שנחוץ להדפיס את הפזמונים, היה ר' חיים מיכלין, מקורבו של ר' יושעה. "הוא החזיק את הפזמונים שלושה חדשים והתעמק בהם בכל ערב שעות אחדות ורשם ביאורים להרבה רמזים נפלאים",

בנו של ר' משה, ר' אברהם בנימין ריבלין, הוא הדמות העלומה ביותר בשושלת המשפחתית. כל כך הרבה ידעו הריבלינים לספר על אבותיהם, מר' בנימין ועד ר' יושעה, ורק על רא"ב קמצו מאוד במידע ברם, בכתבי היד הריבלינים, המתפרסמים לראשונה בספר, הוא מוצג בתור אחד מראשי העסקנים למען העליה לארץ, וכאחד ממנהיגי הציבור אחר עלותו ארצה, דבר שאין לו זכר בתיעוד ההיסטורי הממוסמך. את התעלומה הזאת מנצל מורגנשטרן, ולדעתו סביבה התרקם הסיפור הריבליני. מורגנשטרן סבור כי היתה סיבה טובה לכך שצאצאיו כמעט ולא סיפרו לנו עליו. היתה נקודה בביוגרפיה שלו שגרמה מבוכה לצאצאיו.

מורגנשטרן טוען כי רא"ב, שנפטר בגיל צעיר יחסית (37), "היה אישיות תמהונית, שההיסטוריוגרפיה הריבלינית ביקשה להעלים מידיעתנו". בכתב ידו של גביר יהודי בשקלוב מתוארת לרעה אישיותו של רא"ב, ונזכר כי הוא בעיני הכותב הוא "שוטה גדול" (עמ' 175). מורגנשטרן מעלה את האפשרות שרא"ב סבל ממחלת נפש. אפשרות נוספת שמציע מורגנשטרן היא שרא"ב היה טיפוס "משיח", מנותק מן העולם הסובב אותו, ומזכר בהקשר לכך שגם על דודו של רא"ב, ר' יצחק אייזיק ריבלין, התנהג בצורה קצת חריגה, "והכריז על עצמו שהוא משיח" (עמ' 181).

הדבר עשוי להסביר את הפחד של בנו ר' יושעה ריבלין מפני אלו שמתייחסים למעשיו ביציאה מהחומות ובבניין ירושלים כאל "שיגעון" או "דיבוק". באחד הפזמונים שכתב ר' יושעה בצעירותו, הוא תיאר את החלום שבו שלחו לו משמים מסר של הרגעה: "אין בך לא דיבוק רע ולא רוח רעה" (עמ' 197). לאור הביוגרפיה הטראגית של אביו, מובן כי ר' יושעה חשש ש"שגעון משפחתי" זה, כפי שמגדירו מורגנשטרן, עבר גם אליו.

משיח בן יוסף

ר' יושעה ריבלין, מנהל הוועד הכללי והרוח החיה ביציאה מהחומות, הוא הגיבור האמיתי של המשפחה, בעיני מורגנשטרן, ולא ר' הלל ריבלין, כפי שחשבו צאצאי המשפחה. בספר מוצגים מקורות חדשים על חייו של ר' יושעה, בעיקר על פעילותו בבניית ירושלים החדשה שמחוץ החומות. פעילות זו נתפסה בעיני ר' יושעה כמימוש השליחות המשיחית שהוטלה על כתפיו (ועל סמך זה קבע מורגנשטרן את שם ספרו: 'משיח בן יוסף ובניין ירושלים מחוץ לחומות').

פרופ' אטקס, שכפר באמינות הפזמונים, טען כי בכתביו של ר' יושעה בעיתונות "אין רמז למסכת הרעיונית הציונית-משיחית המשתקפת בספר הפזמונים". כנגד זאת מביא מורגנשטרן כמה מאמרים פרי עטו של ר' יושעה, הגדושים בביטויים משיחיים על בניין ירושלים, ור' יושעה מדבר בהם בפירוש על התגשמות "חזיונות נביאנו ויעודי חזונו" (עמ' 229-238).

הסתרת הנטיה החסידית

בסוף הספר (נספח 3) בחר מורגנשטרן להטיל את הפצצה הגדולה: "הסיפור שהוסתר – זיקת רבי הלל ריבלין לחסידות חב"ד". הריבלינים טענו שר' הלל היה מחשובי תלמידי הגר"א, והוא קיבל את תורת הגאולה והשליחות לחידוש היישוב בארץ (אותה כתב בספרו 'קול התור'), ועלה בראש תלמידי הגר"א לארץ בראשית המאה ה-19. ר' הלל ריבלין הוא ללא ספק הגיבור הראשי והנערץ ביותר בעלילה הריבלינית.

אך למעשה, הגם שמשפחת ריבלין היתה המשפחה הגדולה ביותר בקרב מה שמכונה 'עליית תלמידי הגר"א', היא לא בלטה בהנהגת העולים. שמו וחתירתו של אבי המשפחה, ר' הלל ריבלין, נעדרים מכל

המסמכים הראשונים שבידינו המעידים על הימצאותו של ר' הלל בארץ הם משנת תקצ"ה (1835). אחד מהם הוא מכתב ששלח אל חתנו ר' שמריהו לוריא, בו כתב: "כי נראה בעליל שמה' המסבב כל הסיבות נעשה זאת להביאני הלום שלא לרצוני כידוע לכל (!) רק בעבותות אהבה נמשכתי לפה לעת זקנותנו" (עמ' 335). מורגנשטרן מסכם: "ר' הלל ריבלין היה אפוא די פסיכי, ובבואו לארץ היה רחוק מאוד מתודעת שליחות. הוא לא פעל למען העלייה, ובוודאי שלא היה היוזם שלה. תיקונו לטובת הציבור נעשו בדיעבד".

מורגנשטרן לא מסתפק בכך, וטוען שר' הלל כלל לא אחז בהשקפות של תלמידי הגר"א, הן ביחס לארץ ישראל והן ביחס לחסידות. בהתאם לפרישתו מבית מדרש המשיחי של תלמידי הגר"א העולים ארצה, ר' הלל אמנם עלה ארצה (הוא נספח מאוחר יחסית לבני משפחתו), אך לא מתוך אידיאל חלוצי. בעל כורחו הלבישו עליו צאצאיו את התהילה המשיחית, ומינוהו למפרע למנהיג הישוב בארץ.

לא זו בלבד, אלא שר' הלל גילה יחס אוהד ומקבל כלפי חסידות, אשר מפניה כה הזהיר הגר"א, מי שלכאורה – לפי הסיפור הריבליני – הוא רבו המובהק. "עיון מדוקדק בחומר הגנאלוגי המסובך של משפחת ריבלין מגלה עובדה מדהימה שהוסתרה מאיתנו, ואיננה מוזכרת בשום מקום בהיסטוריוגרפיה הרשמית של משפחת ריבלין: רבי הלל ריבלין עצמו היה בעל זיקה אישית חזקה לחסידות חב"ד, וייתכן אפילו שהיה בעצמו חסיד חב"ד גלוי או נסתר". מורגנשטרן טוען כי הריבלינים מחקו 'כתם' חסידי כזה מאבי משפחתם, כמו שגם מחקו את פרשת התנצרות של רבי אליעזר לוריא, קרובו של ר' הלל ריבלין, בעקבות המשבר המשיחי של שנת ת"ר שהתחולל בירושלים. בכלל, כל דבר שלא התאים למיתוס הריבליני, הועלם מכתביהם.

מהיכן אנו יודעים שר' הלל אהד את חסידות חב"ד? מורגנשטרן תומך את יתדותיו על כך שצאצאיו של ר' הלל ריבלין נישאו דווקא לבחורים ממשפחות חב"דיות מיוחסות. גיטל, בתו השניה, נשואה היתה לרבי יעקב בנו של הדיין רבי יוסף ביחובסקי משקלוב, היה חבר של האדמו"ר הראשון בחב"ד, בעל ה'תניא', ולמד עמו אצל המגיד ממעזריטש. הבת שנולדה להם, איידלע, נישאה אף היא לחסיד חב"ד משקלוב, וכך גם בדור הבא, נישאה נינתו של ר' הלל לחסיד חב"ד.

בנו של ר' הלל, רבי אליהו (שמככב בספרות הריבלינית בתור דמות בולטת בקהילת הפרושים, וכינויו היה "בעל לשון הקודש" – דבר שאין לו זכר במסמכים מהתקופה), היה נשוי לביילע בתו של הרב יעקב ביחובסקי, בנו של רבי יוסף הנ"ל, שהיה חסיד מובהק של בעל ה'תניא' וגם מקורב לאדמו"ר האמצעי מחב"ד. "את המידע החשוב והמדהים הזה העלים מאיתנו מחבר הספר 'חזון ציון', בעודו מקדיש עמודים שלמים לאירועים ולסיפורים על רבי הלל ריבלין שלא היו ולא נבראו".

אם כן, שני ר' הלל ריבלין היו: האחד הנו מקובל משיחי שעמד בראש תלמידי הגר"א העולים ארצה, ובראש הישוב בארץ (כך בסיפור הריבליני), ולעומתו – ר' הלל שהנו פוסק הלכה ואיש 'נגלה', הנגרר בזקנותו לארץ בעקבות צאצאיו, ובביתו נושבת רוח חסידית (כגרסתו של מורגנשטרן). הצעה אמיצה זו של מורגנשטרן עשויה לפתוח מחדש את סוגיית היחסים העדינים בין תלמידי הגר"א בארץ לבין החסידים, שכבר עמדו עליה כמה חוקרים.

טענותיו של מורגנשטרן בספרו החדש בנוגע לאגדה הריבלינית ראויות לעורר מחדש את הדיון על אופייה של עליית תלמידי הגר"א ועל אמינות סיפורה של תנועת 'חזון ציון'.

*

משיח בן יוסף ובניין ירושלים מחוץ לחומות: מיסטיקה ריבלינית ומציאות היסטורית. ד"ר אריה מורגנשטרן. ירושלים, תשפ"ב.